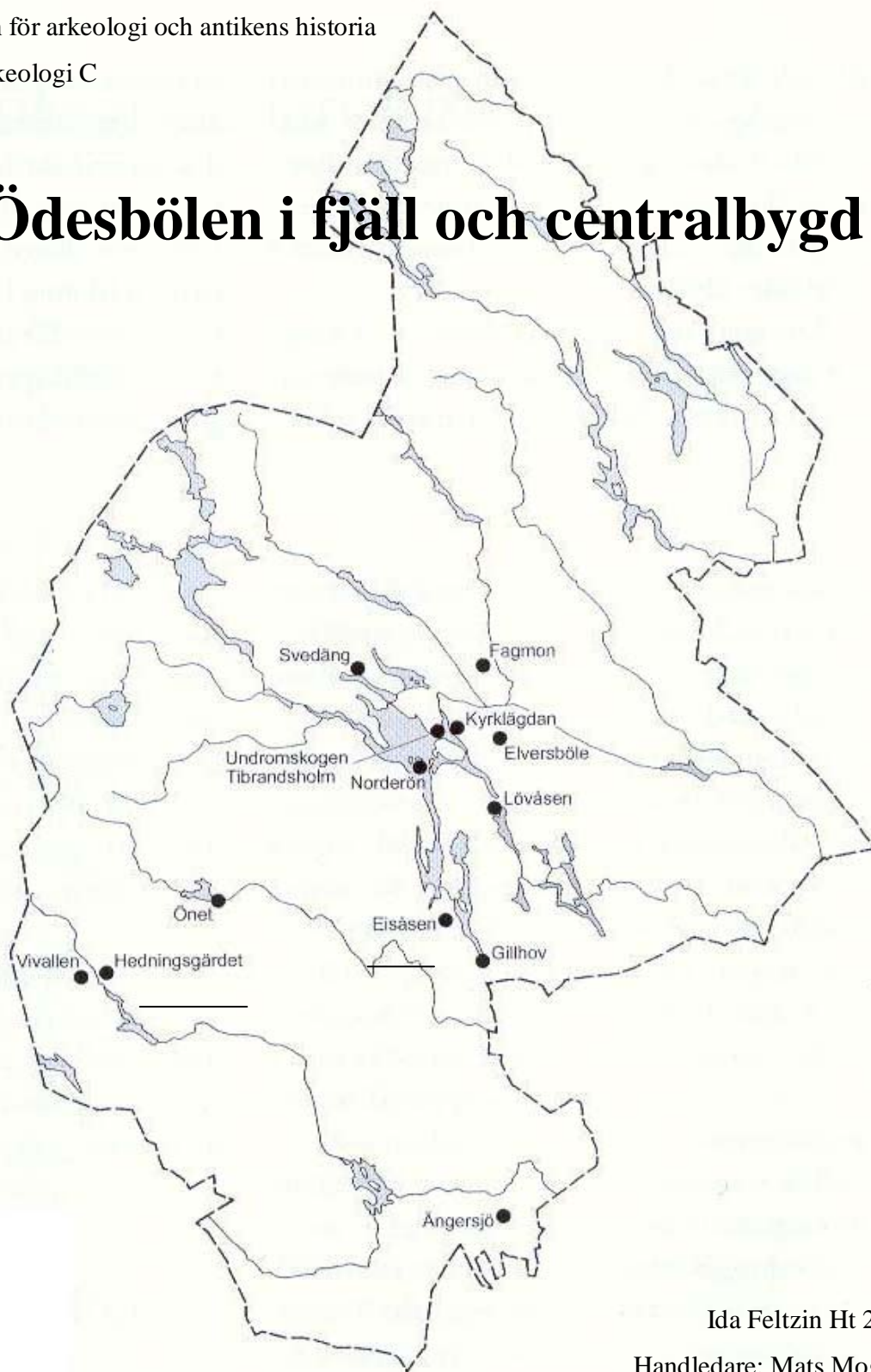

Lunds universitet

Institutionen för arkeologi och antikens historia

Historisk arkeologi C

Ödesbölen i fjäll och centralbygd

Ida Feltzin Ht 2007

Handledare: Mats Mogren

ABSTRACT

Varför finns det så många lämningar efter gårdar övergivna under medeltiden, ödesbölen, i Jämtland och Härjedalen? Dessa fossila åkrar och husgrunder som finns kvar har mycket att berätta om ett liv olikt det i mer söderliggande jordbruksbygder. Denna uppsats ger en inblick i livet på två gårdar, Eisåsen i Storsjöbygden och Hedningsgården i Härjedalsfjällen. Mitt syfte är att **klargöra vilka skillnader och likheter det finns mellan ekonomin på de två ödesbölena Eisåsen och Hedningsgården**. Det är en närbild på dessa två gårdar som ges men ett större perspektiv skymtas också då gårdarna sätts i sammanhang med pest, samhällsekonomisk förändring och förändringar i faunan.

För att forma en bild av de två gårdarna använder jag mig i första hand av material från arkeologiska undersökningar, främst från Eisåsen och Hedningsgården men i vissa fall även från andra lokaler då det varit relevant för en bild av omgivningen eller som jämförelse.

Eisåsen var bebodd från mitten av 1200-talet till någon gång på 1400-talet. Hedningsgården bör ha blivit en gård ungefär samtida som Eisåsen och blev övergiven i slutet av 1300-talet eller i början av 1400-talet. De båda gårdarnas ekonomi har under sin korta levnadsperiod varit beroende av jordbruk, tamboskap, jakt och fiske. Dock har fördelningen varit olika, då Eisåsen först och främst varit beroende av jordbruk och tamboskap har människorna på Hedningsgården sysslat mycket med rennäring, jakt eller tamboskap. För Hedningsgårdens del finns även indikationer att man sysslat med kolning.

INLEDNING	4
Syfte och frågeställningar	5
Forskningshistoria	5
Material, metod och teori	7
Reflexivitet	8
AGRARKRISEN	10
EISÅSEN	
Kontexten kring gården	14
Artefakter och husgrund	15
Osteologiska material	17
Jordbruk	19
Utmarksnäringar	20
Bilden av Eisåsen	21
HEDNINGSGÄRDET	
Kontexten kring gården	24
Artefakter och husgrund	25
Osteologiskt material	26
Jordbruk	28
Utmarksnäringar	29
Bilden av Hedningsgärdet	30
SLUTDISKUSSION	32
AVSLUTNING	35
KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	36
BILAGOR	

Framsida: Karta över Jämtland och Härjedalen med ödesbölen utmärkta

1. Karta över Hedningsgärdet med husgrunder och skärvtenshögar

INLEDNING

Den här uppsatsen handlar om två hushåll i Jämtland respektive Härjedalen under medeltiden, två hushåll som blev ödesbölen. För fortsatt läsning kan en förklaring av ordet ödesböle behövas. I Jämtland finns ett mycket stort antal lämningar efter ödegårdar. Jämtland och Norge är tillsammans ett mycket unikt område i ödegårdsforskning: lämningar av medeltida gårdar. I detta område är de väldigt många till antal och även speciella eftersom det inte bara är fragment av lämningar utan spår av hela gårdar. Antagligen är dessa ödegårdar, som ödelades under den senmedeltida agrarkrisen, Europas största koncentration i sitt slag. Det är här begreppet ödesböle kommer in som är ett dialektalt jämtländskt ord för en ödelagd gård, framför allt från medeltid. (Antonson 2004:15). De spår man idag kan se efter dessa gårdar är fossila åkrar och eventuellt husgrunder. Förenklat kan man säga att ett ödesböle är en plats som registrerats som fossil åkermark i fornlämningsregistret. (Hansson m fl. 2005:68f).

Mitt intresse och fascination för dessa ödelagda gårdar har sedan jag läste om dem i grundkursen på Mittuniversitetet varit stort. Varför blev de övergivna? Var det pesten som tog människorna eller blev jordbruket dåligt så familjen fick överge gården och flytta och börja om någon annanstans? Var det en noga och länge planerad flytt med hela hushållet eller var det en liten del av familjen som överlevt pest eller hungersnöd som på vinst och förlust fick ge sig av för att försöka klara sig? Och hur såg livet ut på gårdarna under de århundraden de varit i bruk, vad livnärde man sig på och hur långt hade man till närmsta granne? Listan på frågor kan göras oändlig, men endast ett fåtal av dem blir mer än hypoteser och antagande om hur det kanske kunde ha varit. I min undersökning går jag ifrån en närstudie av två av dessa gårdar och genom att titta på deras omgivning, fornlämningar och miljön, och husgrunder, artefakter och annat man funnit vid arkeologiska utgrävningar hoppas jag ändå på att komma lite närmare människorna på dessa gårdar.

De två gårdarnas geografiska läge och förutsättningar är olika. Eisåsen är en gård som legat relativt centralt i förhållande till andra gårdar och byar i närheten av Storsjön i Jämtland. Hedningsgärdet ligger i västra Härjedalen och var en fjällnära gård. Jag ser det därför som intressant att göra en jämförande studie mellan dessa två gårdar för att se hur gårdarnas ekonomi påverkades av dessa olika förutsättningar.

Syfte och frågeställningar

Mitt syfte med den här uppsatsen är att *klargöra vilka skillnader och likheter det finns mellan ekonomin på de två ödesbölena Eisåsen och Hedningsgården*.

Mina frågeställningar till detta handlar om hur gårdarnas ekonomi såg ut och om gårdarna producerade något överskott. Den andra frågan handlar om övergivningsfasen, om det på något sätt går att se när och varför dessa gårdar ödelades.

Forskningshistoria

Den största forskningsinsatsen inom detta område är *Det nordiska ödegårdsprojektet*. Ett projekt som var igång under 70-talet. De första tankarna kring projektet formades redan 1964 genom en överblick över forskningsläget under historikermötet i Bergen. Projektet kom sedan igång ordentligt 1970 och utmynnade bl a. i en norsk slutpublikation av Jørn Sandnes och Helge Salvesen år 1978 och även en doktorsavhandling: *Jord i Jemtland, bosetningshistoriske og økonomiske studier i grensland ca. 1200-1650*, Salvesen 1979. Det är de två publikationerna som främst är väsentliga för Jämtlands län. För att sammanfatta detta projekt var det lyckat så till vida att man fick fram bra resultat kring hur stor del av de medeltida gårdarna som ödelades kring århundradet efter 1350. Man kom t ex. fram till att den norska ödeläggelsen, och även Jämtlands till viss del, var mycket större än i andra delar av Norden. I Osloområdet och Hedmark i Norge var ödeläggelsen mångdubbelt större än i t ex. Värmland. Tidigt började diskussionen om det kunde bero på skillnader i strukturer i de norska bosättningarna och i de norska källorna. Senare har man även funderat på om skillnaden även kan bero på olika metoder i Norge och övriga Norden när det gäller att mäta ödeläggelsen. Materialinsamlingen och kartläggningen kring ödelagda gårdar var alltså lyckad men projektet gav inte lika mycket nytt till forskningen när det gäller diskussionen om grunden till ödeläggelsen. (Hansson m fl. 2005:61-64).

Forskningen kring ödesbölen innan 70-talet utgick huvudsakligen från skrifthistoriska källor och arkeologin började få en liten betydelse först på 60-talet. Nils Ahnlund skrev 1948 *Jämtlands och Härjedalens historia* och där ger han en bild av den medeltida krisen med utgångspunkt i medeltida pergamentsbrev. När det gäller arkeologi utfördes två utgrävningar innan 60-talet, Elversböle i Kyrkås socken 1916, och Lövsåkyrkan 1952, som visade sig vara ett karaktäristiskt medeltida långhus. Under 60-talet utförde man ett stort inventeringsarbete av ödesbölen i Jämtlands län. En lista över skrifthistoriskt kända ödesbölen som sammanställdes

under slutet av 1800-talet av Peter Olsson fick stor betydelse för detta arbete. Av de 295 ödesbölen Olsson fått fram ca 70 år tidigare kunde man konstatera att det fanns runt 270-275 skrifthistoriskt kända bölen. Då hade man fört bort några som konstaterades aldrig varit gårdar och några som varit dubbelförtecknade. Fornminnesinventeringen återfann 158 stycken och man fann även 20 ödegårdar som inte återfunnits i de skrifthistoriska källorna. Sammanfattningsvis var inte detta någon forskning som tillförde speciellt mycket till diskussionen från de skrifthistoriska källorna, det var inga nya frågor som ställdes och den fick inte direkt någon betydelse för det nordiska ödegårdsprojektet jag skrivit om ovan. Det man istället kan säga är att den kunskapsöversikt inventeringen gett har haft mycket stor betydelse för Jämtlands läns fortsatta forskning speciellt för valet av platser för omfattande arkeologiska fältarbeten. (Hansson m fl. 2005:55-61).

I slutet av 70-talet genomförde Jämtlands läns museum kartläggningar och även utgrävningar på ett antal ödesbölen. Det var ungefär samtidigt som det också blev antikvarisk rutin med uppdragsutgrävningar enligt kulturminneslagstiftningen. Utgrävningen av ödesbålet Svedäng i Alsens socken 1977 är den enda större fält- och laboratorieundersökningen innan Mitthögskolans (idag Mittuniversitetet) fältundersökningar av Eisåsen åren 1997-2002. Sten Gauffin var en av de inblandade kring både Svedäng och i andra kartläggningar. Nu studerade man ”en hel medeltidsekonomi” och från avfallshögarna fick man information om boskapsbestånd, jakt och fiske genom bl a hästskor och benfragment. Dessutom började man också titta på omgivningen med fångstgropar och järnframställningsplatser, något som Gauffin understryker i sitt rapportskrivande. Detta missades i *Det nordiska ödegårdsprojektet* då man utgick från skrifthistoriskt material vilket uppehåller sig kring gårdar, arrenden, skatter o s v. Nu blev det dock ändring på det även om tänkandet från projektet satt kvar då det gällde valet av frågor inför fältarbetena och i begrepp som användes, t ex. expansion-stagnation och ”ekologisk överexploatering”. (Hansson 2005:66f).

Ett annat projekt som är viktigt i sammanhanget är *Det Sörsamiska projektet*. Det startade 1984 och kom under åren fram till 1997 ut med åtta delrapporter och en slutpublikation. Syftet med projektet var att försöka svara på frågan om det fanns samer under vikingatid - tidig medeltid i Jämtland, Härjedalen och Hedmark. Ett av de ställen som undersöktes är gården och gravfältet på Vivallen, som idag är den mest undersökta och publicerade fornlämningslokalen i Härjedalen. (Hansson ”in print”). Undersökningarna kring Vivallen pågick åren 1984-1987 och

fyndens karaktär ansågs kunna prövas på projektets arbetshypotes (Sundström 1989:87). Vivallen tolkas alltså som en samisk vinterboplats. När det gäller Hedningsgården är det uppmärksammat både 1898 och 1979. Ovan nämnda fornforskare Peter Olsson var vid Hedningsgården 1898 och noterar gamla åkerrenar och tomtplatser. Han grävde också både i en skärvestenshöj och på en tomtplats. Olsson var även norr om tomtplatserna och mätte upp den stenrektangel som sägs vara resterna efter en kyrka. Nästan 100 år senare inventerade riksantikvarieämbetet platsen och den beskrevs då utifrån de synliga spåren som husgrunder och skärvestenshöjgar. (Hansson ”in print”).

Mellan åren 1997 och 2002 utförde alltså Mitthögskolan fältkurser och seminariegrävningar på ödesbölet **Eisåsen, fornl. nr 62, Bergs socken**, under ledning av professor Stig Welinder och det är resultaten av dessa undersökningar som är stommen till kapitlet om Eisåsen. Kapitlet om Hedningsgården utgår ifrån rapporterna från undersökningen av **Hedningsgården, fornl. nr 169, Tännäs socken**, åren 1991 till 1993. Grävningens ledare var Anders Hansson, antikvarie vid Jämtlands läns museum.

Material, metod och teori

Jag använder mig främst av publicerat material. Förutom det har jag använt mig av rapporterna från Hedningsgården som undersöktes av Jämtlands läns museum 1991 till 1993. Anders Hansson var grävningens ledare och han skriver slutrapporten. Det finns också en osteologisk analys och en makrofossilanalys. Jag utgår däremot inte direkt från utgrävningens rapporterna kring Eisåsen utan där använder jag mig endast av publicerat material som finns i *Agrarkris och ödegårdar i Jämtland*, Hansson m fl. 2005. Författarnas källmaterial till boken är både arkeologiska undersökningar, främst kring Eisåsen, och olika skrifthistoriska källor som jordeböcker och skattelängder. Den boken är även en utgångspunkt för mig när det gäller fenomenet ödegårdar och ödeläggelse och även livet i Jämtland i allmänhet under medeltiden.

Material om undersökningar kring järnproduktion under medeltiden har jag främst fått från Gert Magnussons avhandling *Lågteknisk järnhantering i Jämtlands län*, Magnusson 1986. För att levandegöra de osteologiska rapporterna och få någon uppfattning om jakten använder jag mig av verket *Norrlands jakt och fiske*, Ekman 1983 (originalupplagan utgiven 1910). Jag har också nytta av litteratur som endast är baserat på skrifthistoriska källor, t ex. *Digerdöden, pestvågor och ödeläggelse*, Myrdal 2003. Myrdals källor är främst olika medeltida brev.

För att sammanfatta använder jag mig främst av publicerat material som bygger på arkeologiska undersökningar men i viss mån har jag också använt mig av publicerat skrifthistoriskt material.

Uppsatsen är uppbyggd i fyra delar. Den börjar med ett kapitel om agrarkrisen i Jämtland och Härjedalen och dess verkning och olika möjliga förklaringar. Sedan behandlas Eisåsen utifrån de arkeologiska och de skrifthistoriska källor jag har. Därefter hanteras Hedningsgården på ett likadant sätt. I slutdiskussionen tar jag sedan upp de jag kommit fram till i de två tidigare kapitlen och sätter de båda gårdarna i samma sammanhang. Jag har alltså valt att först skapa en bild av de båda gårdarna var för sig för att sedan jämföra dem och sätta dem i relation till varandra på slutet.

Den teoretiska utgångspunkt som jag använder i uppsatsen är *kontextuell* arkeologi. Bl a. Ian Hodder utvecklade denna inriktning under 70- och 80-talen. Han menar att det inte finns något direkt, tvärkulturellt samband mellan tanke, handling och materiell kultur. Sambandet mellan samhället och mänskligt beteende är beroende av individers handlingar inom givna kulturhistoriska kontexter. Kärnan i denna teori är att känna till kontexten kring det arkeologiska materialet och därigenom komma åt avsikter och tankar för de människor som levde i de samhällen vi som arkeologer studerar. (Olsen 2003:56, 88-90). I den här uppsatsen om två gårdar i Jämtland och Härjedalen skriver jag om de förutsättningar och omgivningen omkring som fanns under medeltiden för dessa människor. Och genom att sedan studera det som finns kvar av gårdarna och hushållen kan jag få fram en bild av, inte bara hur de handlade, utan även varför de handlade som de gjorde och hur dem tänkte.

Reflexivitet

I uppsatsen använder jag mig alltså bara av publicerat material när det gäller Eisåsen. Kring den gården finns väldigt mycket mer material och forskning än kring Hedningsgården. Det gör att det blir obalans mellan gårdarna då jag dels har mer material och dels många färdiga tolkningar kring Eisåsen medan det kring Hedningsgården först och främst finns ett fåtal överskådliga rapporter. Jag gjorde ändå valet att inte läsa rapporterna från Eisåsen då det är så väldigt stort material att det skulle bli svårt att använda till en uppsats av den här storleken. Det finns en risk att det skulle bli ännu mera snedfördelat med mer material från Eisåsen.

Ett annat källkritiskt problem gäller dateringen kring gårdarna, det finns i princip ingenting annat att gå efter än C14-dateringar. Dateringen av en kalvkäken från Eisåsens grund bör ändå vara en tillförlitlig källa för grundandet av gården. Likaså bör dateringen av benen i det östra rummet som blivit kvar efter den förmodade städningen visa på datering för den senaste användningen (sid. 17). Dateringen kring Hedningsgårdet känns något osäkrare då det är gjort fyra prov från golvet, två från den nedre golvnivån och två från den övre (sid. 26). Det är osäkert vad man får med för någon jord egentligen och det kan, speciellt från den övre nivån vara material som inte har något med huset att göra. Dock ger alla proverna samma datering vilket gör att det ändå borde vara relevanta årtal. Det är också gjort C14-dateringar från två skärvstenshögar i närheten (sid. 26), dessa har gett äldre dateringar; skärvstenshög II 1000-1250 e Kr. och skärvstenshög III 1020-1210 e Kr. Båda proverna är tagna ur den nedre delen av respektive hög så de bör visa på den äldsta perioden. I skärvstenshög III har man funnit en kam man utifrån stilen kunnat datera till 1225-1600 e Kr. (sid. 26) vilket endast ger en äldsta möjliga datering utan att kunna säga något om den kanske är yngre. Kammen låg högre upp i högen än varifrån man tog provet. Det är sådana skillnader i dateringarna att jag är osäker hur man ska tolka skärvstenshögar och husets relation till varandra. De tolkningar som gjorts i samband med utgrävningen är att skärvstenshög II är samtida med huset i både tid och rum medan skärvstenshög III skulle vara yngre. Utifrån den information jag kan läsa i rapporterna kan jag dock inte förstå hur den tolkningen är gjord. Det finns, vad jag kan se, inte något som egentligen tyder på att skärvstenshög III skulle vara yngre. Den uppdelningen har bl a. haft stor betydelse i hanteringen av det osteologiska materialet då man sorterat benfragmenten efter dessa två grupper och utifrån detta gjort en avgörande slutsats att det skett en övergång från jaktekonomi till boskapsekonomi. Då jag inte har möjlighet att göra någon egen seriös tolkning använder jag mig ändå av den gjorda tolkningen även om jag tar upp möjligheten till ett annorlunda händelseförlopp.

I övrigt har jag inga reflektioner eller källkritiska synpunkter att ta upp förutom det mindre och mer förstörda benmaterialet från Hedningsgårdet. Att det användbara materialet är såpass litet som det är gör att man bör vara försiktig med slutsatserna man kan se. Detta är något jag också tagit upp i samband med kapitlet om osteologin från Hedningsgårdet.

AGRARKRISEN

För att få en förståelse för vilken tid de två gårdarna brukades under börjar jag med en större översikt över vad man brukar kalla ”den medeltida agrarkrisen”. Min utgångspunkt blir naturligt Jämtland och Härjedalen.

Innan perioden av ödeläggelse kan man se en tid, mellan ca 1000-1300, då antalet gårdar i Jämtland ökade från 151 till 903, vilket innebär ca sex gånger fler gårdar och en nyröjningsandel på ca 500%. I andra delar av Norge ligger samma siffra på mellan 20% och 100%. Man kan sammanfatta denna period som en tid av stark tillväxt, både när det gäller antal gårdar, åkerareal och befolkning. Utmarksekonomin växte till sig och en del gårdstun placerades på redan brukad och ev. åkeröjd mark i utmarken. (Hansson m fl. 2005:153f).

Någonting hände dock sen och Jämtland fick en ödeläggelse på ca 50% samtidigt som det i Sverige som helhet var en ödeläggelse på ca 40-50%. Att pesten som härjade 1349-1350 och de efterföljande epidemierna har stor del i ödeläggelsen är svårt att frångå, även om det inte finns några skriftliga källor som med säkerhet kan bekräfta att digerdöden drabbade Jämtland.

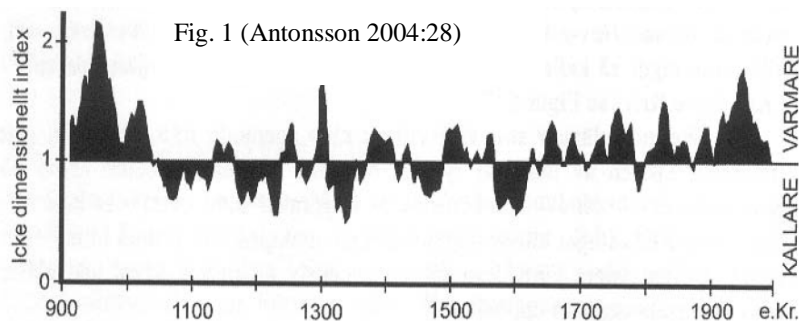
Tittar man på vilka gårdar som ödelades finns inget speciellt mönster utan gårdarna har slumpmässigt övergivits. De allra flesta gårdar som övergavs hade också gemensamma hägnader med eller låg i närheten av gårdar som levde kvar. Under 1500-talet registrerades 100-tals ödesbölen i de svenska jordeböckerna som skattlagda under brukade gårdar. Ofta var dessa delade mellan flera brukare för att användas till slätter, betesmarker och senare fåbodar. (Hansson m fl. 2005:158-160). Den forskning som finns kring medeltida timmerhus i Jämtland och Härjedalen visar sammanfattningsvis på ett glapp i husbyggandet från 1360-talet och 100 år framåt. Pesten 1350 har närapå, men inte helt, satt ett plötsligt stopp för nybyggandet och det kan vara det längsta byggstoppet i området under historisk tid. Under 1460-talet expanderade nybyggnationen igen (Raihle 1990:33).

Janken Myrdal har tittat på gåvobrev och testamenten som kan visa på pestens spridning och omfattning i Sverige. En ökad dödlighet kan spåras genom t ex. gåvor till andliga institutioner, testatorer som angett att de är sjuka och antalet registrerade testamenten. Myrdal menar dock att det inte är någon direkt mätare av den faktiska storleken av döden utan att det istället bör användas för att de visar på tankarna och skrällen inför döden. (Myrdal 2003:145). Myrdals undersökning visar att de flesta breven finns i Mälardalen, Östergötland och Skåne. Jämtland har också en del, fler än Gotland. Dock finns det inga sådana gåvobrev eller

testamenten till andliga institutioner som kan knytas till personer i Jämtland eller är utfärdade där från åren 1349-1350, 1358-60 och 1368-1369, vilket sammanstämmer med åren för de stora kända epidemierna. Från höstarna 1349 och 1350 finns inga brev alls bevarade och inte heller i slutet av 1350- och 1360-talen. Det är även konstaterat att nästan inga kända präster i Jämtland överlevde 1350-talet. Dessa saker indikerar att Jämtland drabbades hårt av pesten. Där det finns få eller inga brev kan ha drabbats av pesten utan att det gett utslag i testamenten då det mitt under en härjande pest bör vara svårt att få sådant administrativt att fungera. (Myrdal 2003:148).

Dock bör pesten inte ses som den enda orsaken till krisen. I och med det Nordiska ödegårdsprojektet skrev Helge Salvesen sin doktorsavhandling om ödegårdar i Jämtland. Han vill inte se pesten som den enda orsaken till krisen; även om den är en viktig del menar han att den inte ensam kan vara orsaken utan det även borde finnas ekonomiska förändringar. Om man tittar på diplomerna finns mycket få gårdar nämnda som öde före 1450 och det är först efter 1470 som det sker en kraftig ökning. Det visar dock troligen inte på en reell ökning utan istället är det ett mer institutionaliserat förhållande till ödesbölen och att det visar sig skriftligt. Ordet *böle* får sin betydelse som ödegård någon gång i början av 1400-talet, om inte tidigare. En lagförändring av Erik av Pommern från 1420 tyder på att ödegårdar var ett välkänt fenomen på den tiden. Det äldsta skriftliga belägget för ödegårdar i Jämtland är från 1374. (Salvesen 1979:168).

Sammantaget visar detta på en större period för ödeläggelsen än vad som kan förklaras genom pesten, regressionsprocessen tycks ha varit mellan 1350 och fram till början av 1500-talet.

Klimatförändringen i Jämtland 909-1998 e Kr. Diagrammet baseras på träd tillväxt (fossila och levande) avläst genom årsringarnas bredd (*regional curve standardised chronology*).

säker källa. Det som står klart är att denna eventuella klimatförsämring inte varit så allvarlig att den omöjliggjort kornodling i Norden. (Salvesen 1979:170-177). Dendrokronologiska undersökningar har också gjorts i västra Jämtland och det har visat att klimatet varit varmare

En försämring av klimatet är en orsak som det spekulerats i. Det finns undersökningar gjorda från Grönland som kan peka mot att klimatet skulle ha varit ostabilt mellan 1200- och 1400-talen, de är dock vanskliga att använda som

under 900- och första halvan av 1000-talet. Sedan tycks det ha blivit sämre (fig. 1). (Antonsson 2004:27f). Klimatet kan ha fungerat som en slags katalysator till en viss utveckling, som tillsammans med folkökning gjort jordbruket mindre lönsamt att leva av.

Det finns källor som visar att priset på gårdar och jord sjunker efter 1350. 1346 säljs halva gården Berge i Alsens socken i Jämtland för 90 jämtska mark men några årtionde senare finns gårdar som säljs för 30 mark och 21 mark, Kasta i Oviken 1376 respektive Grytan i Brunflo 1400. (Brink 1988:26f). Jag kan tänka mig en situation där det under 1200-talet och första halvan av 1300-talet var stor efterfrågan på jord och gårdar men att det sedan gick åt motsatt håll i och med befolkningsminskningen genom pesten. Stagnationen för nybygge jag tagit upp kan sättas i samband med detta.

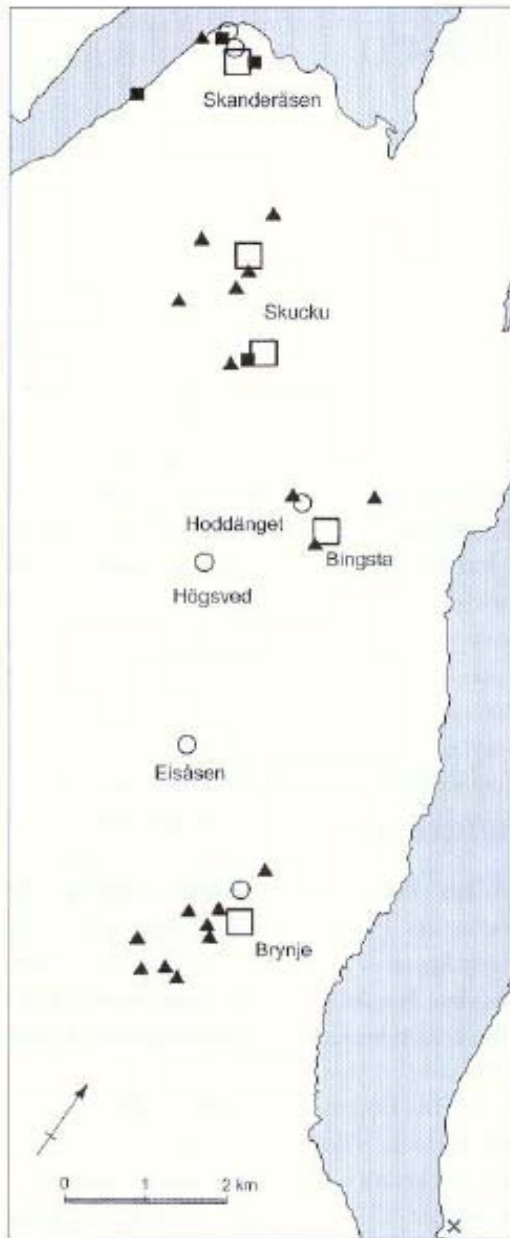
Det tycks också vara ett händelseförlopp då människor övergått från jordbruk till annan ekonomi i fokus. Man kan se att det i Trøndelag och på andra håll i Norge skedde en kollaps för delar av utmarksnäringarna redan i slutet av 1200-talet och nya ekonomier med järnframställning och boskapsskötsel kom i fokus istället. Det man kan se på Eisåsen och andra gårdar i närheten som inte överlevde krisen är att det saknas järnframställningsplatser. Vid de gårdar som inte drabbats av krisen har man däremot hittat skogsbundna järnframställningsplatser. Under 1000-talet utvecklades det som kallas för skogsbunden järntechnologi istället för den äldre strandbundna. Ugnarna blev större och effektivare och kom att ligga nära myrarna med malmen och kolgroparna i skogen. I och med detta fick befolkningen i skogsgårdarna nya arbetsplatser i närheten, vare sig man själv blåste järn eller inte. Järn användes också i allt större grad till jordbruksredskap, som järnskodda spadar, järnyxor, harv, hästjärnskor och annat. (Magnusson 1986:171f) (Hansson m fl. 2005:157f, 160f). Järnhanteringen i Jämtland hade en höjdpunkt under folkvandringstiden som sedan mattades av under vendel- och vikingatid för att nå en höjdpunkt igen under 1400-talet med den nya tekniken (Magnusson 1989:15). Europa genomgick en urbaniseringsprocess under 1100- och 1200-talen som krävde mycket järn. Även krigsmakten var i stort behov järn då det var en orolig period då kungamakter försökte hävda sin makt gentemot stormän. (Harrison 2003:45, 113). Den norska kungamakten tog ut skatt i järn vilket man inte gjorde på den svenska sidan. Det var något som fick upp produktionen och järnhandeln kring gränsen och i Jämtland. I Sverige hade man gruvdriften i Bergslagen och behövde inte någon skatt för att få järn medan det i Norge och Danmark inte fanns någon gruvdrift av järn utan där behövde man skatten för få den järn kronan behövde. (Muntlig uppgift; Mats Mogren).

Sammanfattningsvis kan man säga att det stora omfånget som ödeläggelsen fick kan förklaras genom pesten. Den epidemi som härjade 1349-50 var bara den första i en lång rad epidemier fram till 1700-talet som drabbade nästan varje generation. Dessutom tar det ungefär sex generationer innan befolkningskurvan vänder uppåt igen efter en omfattande död, även om inga nya katastrofer drabbar (muntlig uppgift; Mats Mogren). Det glapp i husbyggandet som kan urskiljas mellan 1360 och 1460 är en naturlig del av en stor befolkningsminskning. Eventuellt kan det också ha varit en klimatförsämring som lett till sämre jordbruk och därmed fungerat som en katalysator. Man bör ha i åtanke att en pestsmitta inte drabbar en befolkning med god hälsa och trygg försörjning lika illa som en försvagad och undernärdd befolkning.

Det verkar som att en jordbruksekonomi blivit ersatt av en ekonomi inriktad på järnproduktion. Befolkningsökningen var stor och fler och fler människor skulle försörja sig vilket ledde till att tillgången av bra och stora jordar att försörja sig på blev mindre och istället upptäckte fler och fler att det var mer lönsamt med järnet. Läger man också till en period där skördarna gav dålig avkastning på grund av dåliga väderförhållanden blir jordbrukets lönsamhet ännu sämre. Krisen kan ses som en kris i första hand för jordbruket som försörjningsekonomi då det sågs som mindre lönsamt och mer krävande än järnproduktion och boskapsskötsel.

EISÅSEN

Fig. 2 (Hansson m fl. 2005:34)

Kulturminneslandskapet runt Eisåsen.

- ✕ = spets av kvartsit, skörbränd sten
- = gravhögar och fyndplatser från järnåldern
- ▲ = fyndplats för järnslag
- = medeltida by
- = ödesböle

Kontexten kring gården

Ödesbölet Eisåsen ligger i Jämtland vid södra delarna utav Storsjön (framsida). Norr om Eisåsen finns två medeltida byar, Skanderåsen och Bingsta (fig. 2.). Antagligen fanns dessa byar som gårdar omkring 300-500 e Kr. De är ungefär samtida som de äldsta gårdarna på andra ställen runt Storsjön och kännetecknas av långhus och gravhögar. I området finns, förutom Eisåsen, två ödesbölen till: Hoddängel och Högsved (som endast är utpekad av traditionen och som berättelse) (fig. 2). Namnen på de tre gårdarna kommer från myten om de tre nybyggarna Eise, Hodde och Höge. (Hansson m fl. 2005:35).

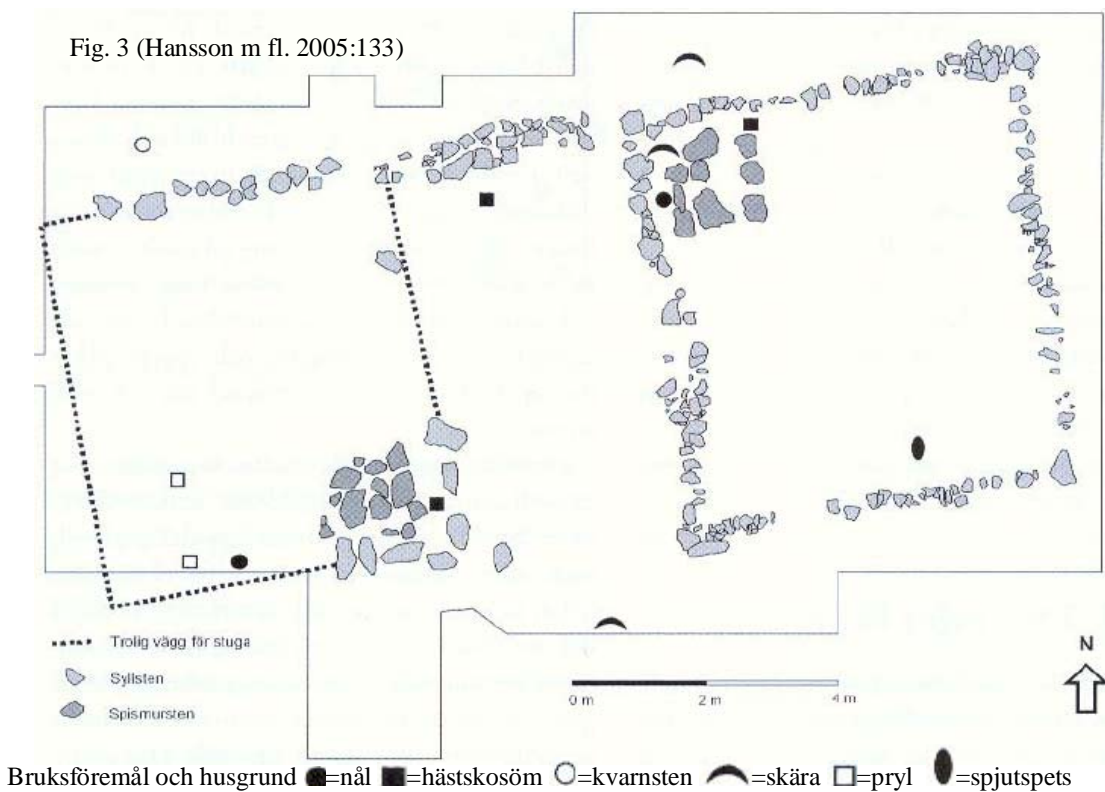
Det finns även belegg för att ”...människor alltid har rört sig och vistats inom området” (Hansson m fl. 2005:34). I byn Sandnäset, öster om sjön Näkten, och inom byn Gillhov (framsida) har man funnit föremål av kvarts, kvartsit och hälleflinta från perioden kring 6000-1 f Kr. Det är däremot svårare att säga något om tiden mellan de tillslagna stenföremålen och de skrifthistoriska beläggen för de medeltida byarna. Det finns dock många spännande berättartraditioner från bl a. Skanderåsen och Skucku, man har bl a. funnit ben på av tradition utpekade gravplatser och enstaka romerska mynt från 193-211 e Kr. (Hansson m fl. 2005:34).

De äldsta skrifthistoriska dokument som finns om byarna kring Eisåsen (fig. 2); Bingsta, Skanderåsen och Skucku är från början av 1400-talet och byn Brynje förekommer första gången 1510. Mantalslistor och köpehandlingar berättar att byarna Bingsta och Brynje då hade två-tre skattebetalande gårdar vardera, Skucku tycks ha haft något fler och Skanderåsen verkar ha haft en enda gård. (Hansson m fl. 2005:33).

Eisåsen finns upptaget som ödegods i jordeböcker från 1560-talet, upprättade av den svenska ockupationsmakten. En gård i Bingsta betalade skatt för ödegodset Eisåsen. I en samtida tiondelängd står även att skatten betalades av tre olika brukare (Hansson m fl. 2005:35, 90).

Artefakter och husgrund

Huset var uppdelat i två rum, ett östligt och ett västligt, och i mitten av dem finns ett utrymme som tolkas som någon form av sval (fig. 3). Det var byggt på en stensyll och måtten bör ha varit ca 6,7 X 15 m, det västra rummet är ca 6 X 6,5 m och det östra, vars syll är betydligt mer bevarat än det västra, är 6 X 6,7 m och svalen var 3 m bred. Marken är sluttande mot väster i det västra rummet och skillnaden mellan dess västra och östra vägg är 0,7 m. Den västra delen av huset bör alltså gissningsvis ha stått på pålar eller uppallade stenar. (Hansson m fl. 112f).

Det har gjorts fynd av förkolnat trävirke på en plats invid västra väggen i östra rummet och bitar av en försmält kopparkittel skulle kunna vara lämningar efter en vådeld, men det finns inget som pekar på att hela huset skulle ha blivit eldhärjat. De artefakter man funnit vid grävningen av husgrunden är främst brända och obrända ben och fiskfjäll. Spridningen av detta hushållsavfall visar på olika mönster för de två rummen. I det östra rummet finns de obrända benen först och främst invid väggarna och längst bort från den tänkta dörren vid svalen. Mitt på golvet var det mycket rent, dock låg de till storleken mindre brända benen jämt spridda över golvet med en ökning nära spisen. I det västra rummet är mängden köksavfall mycket mindre, men även där ligger de obrända benen intill ena väggen och närmast spisen. De brända benen fanns koncentrerade i och kring spisen och inte utspritt över hela golvet som i det östra. Tittar man på fiskavfallet förekommer det främst i och kring spisen i båda rummen. I det östra rummet har man i spisen hittat förkolnat organiskt material som möjligen kan vara matrester. Två bilder kommer fram genom denna redogörelse; det östra rummet har blivit städlat och även eldpallen har sopats ren. De små brända benen som ligger utspridda visar dock att städningen inte varit mer än hjälplig. Den andra bilden är att det östra rummet använts till matlagning och allmän aktivitet med köksavfall mer än det västra rummet.

En annan föremålsgrupp är jämbitar och dessa fanns i båda rummen på likartat sätt. I det östra rummet fanns de i den vänstra halvan invid och bortom spisen och i det västra rummet i den borte halvan av rummet. Fem knivar hittades i det östra rummet och fyra av dem fanns efter väggen långt ifrån spisen medan den femte låg vid spisen. Det fanns även fyra knivar i den sydliga delen av det västra rummet. Delar av brynen hittades nära väggarna i det östra rummet. Andra hantverksföremål man funnit är eldstål, svavelkis och flintbitar. I det östra rummet ligger dessa föremål den motsatta delen av rummet ifrån spisen, medan de i det västra rummet företrädesvis fanns nära spisen. Övriga artefakter som hittats är bl a. nålar, skärar, hästkosöm, pryglar och spjutspetsar (fig. 3) (Hansson m fl. 2005:127-132).

Jag vill här citera Welinder för att åskådliggöra skillnaderna på ett bra sätt:

Den som klev in genom dörren från svalen i rummen hade spisen till vänster. I det östra rummet ligger fiskrenset mellan spisen och dörren, i det västra rummet ligger det bortom spisen från dörren sett. I det östra rummet ligger järnföremålen i rummets västra halva invid och bortom spisen; i det västra rummet ligger de i den borte halvan av rummet. Rummen var en gång använda på lika sätt men ändå inte på helt lika (Hansson m fl. 2005:129).

Det finns olika möjligheter till varför mönstren ser ut som de gör. Ett förslag är att det östra rummet har varit ett vinterkök och det västra varit ett sommarkök för ett och samma hushåll.

(Hansson m fl. 2005:131). En annan möjlig förklaring kan vara att det västra rummet varit för bakning. Lagerstedt tar upp en sådan tolkning för ödesbölet Kyrklägdan (framsida) och jämför med vanliga konstruktioner i medeltida hus i Jämtland (Lagerstedt 2004:195-198). I den västra stugan fanns en öppen härd som bör ha fungerat som värmekälla, kokplats och ljuskälla medan det fanns en kupolförsedd eldstad i det östra rummet som bör ha använts för brödbak och uppvärmning. Även fynden stöder denna tolkning då man funnit flera fynd i det västra rummet som är för personlig utsmyckning, matlagning och textilredskap medan det i östra rummet bara hittats redskap som brynen och knivar. (Lagerstedt 2004:166, 173). En liknande tolkning av Eisåsen skulle kanske kunna göras; östra rummet har varit en bostadsdel där man lagat mat och sovit och sysslat med en del hantverk och det västra rummet skulle vara en bakstuga. Dock ger inte fyndfördelningen något direkt stöd till en sådan bild och det finns inte heller några tecken på att eldstäderna skulle ha varit av olika konstruktioner. Trots detta är ovanstående tolkning intressant och värd att nämna.

Dateringen för Eisåsen utgår ifrån nio C14-dateringar. För att få en uppfattning om när huset byggdes har man gjort dateringar av en kalvkäke som hittats i en grop delvis täckt av mullbänken vid syllen så den måste alltså ha varit där när huset byggdes. Antagligen är det vad man kallar ett husoffer. Den traditionen, att lägga lerkrukor, malmstenar och djurdelar i hålen för de takbärande stolparna som husoffer, är känd både från folkminnesuppteckningar från 1800-talet och tillbaka till järnålder och medeltid (Paulsson-Holmberg 1997:174f). Dateringen av käken ger tidsintervallet 1250-1400. Det är även gjort dateringar från köksavfall som i det östra rummet har en spännvidd från 1250 till 1450 och i det västra rummet från 1150 till 1400. Dessa data är inte tillräckliga för att säga något närmre om de båda rummens användningsperiod. Däremot har det gjorts dateringar av ben från östra rummet som ger årtalen 1400-1450, i och med den förmodade städningen av rummet bör det vara de sista benen som kastades där och alltså är det en ganska säker datering för övergivandet. (Hansson m fl. 2005:113).

Osteologiskt material

Det finns drygt 6100 ben- och tandfragment och fiskfjäll från utgrävningen av Eisåsen och vikten är något mer än 3000 g. Den osteologiska analysen är gjord utav Carina Olson och Jan Storå. Något man bör tänka på är att åtminstone det östra rummet har tolkats som att det har blivit städad vilket kan ha påverkat storleksfördelningen på fragmenten då de större benen kan ha samlats ihop

och kastats ut. Det i sin tur kan även ha haft inverkan på artfördelningen. Nästan 82% av fragmenten kommer ifrån det östra rummet och 9% från det västra rummet, resterande 9% kommer från området utanför huset. Inte fullt 1200 av de ursprungliga 6100 fragmenten har kunnat bestämmas till art, familj, ordning eller andra slags klasser, vilket motsvarar ca 19,5%.

Fig. 4 Däggdjur och fågel
(Hansson m fl. 2005:118f)

	Antal fragment*	Procent
Älg	9	2%
Hare	49 (2)	10%
Bäver	2	Mindre än 1%
Ekorre	10	2%
Nöt	77	16%
Får	14 (5)	3%
Svin	23 (2)	5%
Svin (?)	10	2%
Stor ungulat	151 (81)	32%
Stor ungulat (?)	4 (1)	1%
Liten ungulat	20 (4)	4%
Ungulat	79 (4)	17%
Ungulat (?)	1	
Bovid	1	
Gnagare	1	
Tjäder	4	1%
Hönsfågel	2 (1)	Mindre än 1%
Andfågel	3 (2)	1%
Gåsfågel	2	Mindre än 1%
Fågel, obest.	14 (1)	3%
Summa	476	100%

*Varav antalet brända inom parantes

var uppdelade så i det publicerade materialet (Hansson m fl. 2003:117f).

Nötkreaturen och fåren som slaktades var övervägande unga, de flesta var under 2 år och åtskilliga var spädkalvar och lamm. Tolkningen av detta är att det handlar om ett djurbestand där man reglerat dess storlek genom slakt då man behövt anpassa beståndet efter hur många djur man kunnat hålla över vintern. De ben som hittats är huvudsakligen från djurkropparnas köttfattiga delar som kranier och nedre extremiteter. Slutsatsen är att hela slaktroppar har hanterats på platsen men att de köttrika delarna som ryggrad, revben och övre extremiteter genom den tafonomiska processen har sorterats bort. Det skulle kunna bero på den förmodade städningen av

Fig. 5 Fiskfjäll och fiskben
(Hansson m fl. 2005:117)

	Antal fragment	Procent
Gädda	27	7%
Gös	3	1%
Karpfisk	29	7%
Abborre	222	54%
Mört	7	2%
Sikfisk	2	Mindre än 1%
Laxisk	1	Mindre än 1%
Obestämda	117	29%
Summa	408	100%

Grupperna stor ungulat, liten ungulat och ungulat (fig. 4) består av ben från hov- eller klövdjur man inte exakt kunnat artbestämma. Enligt den osteologiska analysen är det dock sannolikt att den första gruppen huvudsakligen består av fragment från nöt och att den andra gruppen huvudsakligen består av ben från får och get. De tre grupper som i tabellen har ett frågetecken efter sig, Svin (?), Stor ungulat (?) och Ungulat (?), (fig. 4) har fått det då de

det östra rummet. Fiskavfallet visar på att man rensat och fjällat på plats. Intressant är att fiskbenen är bättre bevarade än övriga ben och inte har eroderats på ytan. Det kan tänkas bero på konservering av något slag.

Det osteologiska materialet ger en föreställning om att den allra största delen av köttet till maten kom från tamboskap. En bedömning är att runt 10% kommer från jaktvilt och då huvudsakligen älg. Om man ser till kvantiteten bör jaktviltets betydelse alltså ha varit liten för kosthållningen. Det som varit värdefullt är varor som hudar, horn, bävergäll och naturligtvis som lite omväxling i kosten. Att säga något om fiskets betydelse är ännu svårare, eftersom det naturligtvis inte går att jämföra med den kvantitet som finns bevarat bland slaktavfallen efter större djur som nöt, svin och älg. Det man ändå kommit fram till i den osteologiska analysen är att det förekommit fiske av många olika arter i sjöar och tjärnar runtomkring. Tolkningen som gjorts är att fisket och framförallt tamboskapen som nöt, får och svin stått för basen i kosten medan jaktvilt och fågel hade en mindre betydelse. (Hansson m fl. 2005:116-121).

Jordbruk

Eisåsens inmark sträcker sig över ungefär 400 m i en sydsluttning vid Eisåstjärnen och är uppdelat på tre gårdar som tillsammans har en areal på 4,5 ha (2,9 ha, 1,4 ha och 0,2 ha). I en jämförelse med inmarker från andra jämtländska ödesbölen ligger Eisåsen strax över medel om man ser till antalet ha. Dock är det bara Eisåsen och Fagmon (framsida), vilket har störst ha, som har tre gårdar. (Hansson m fl. 2005:48, 53). Inmarken på Eisåsen är avgränsat genom åkerterrasser och åkerhak. Höjden på terrasserna ligger kring 0,5-1 m och någon enstaka på 2 m. Det finns på området 200 odlingsrösen, dess storlekar varierar mellan några ihop kastade stenar till såna som är 10-15 m och meterhöga. (Hansson m fl. 2005:48).

Det som odlades på Eisåsens inmark var korn och de spår av mällor som finns indikerar att åkrarna gödslades då det är en växt som trivs i gödslad jord (Hansson m fl. 2005:52). De fosfatmätningar man gjort visar att inmarken inte avviker speciellt från området utanför. Det är dock så att det mindre östra gårdet och den nordöstra delen av det större västra gårdet har något lägre fosfathalt i jordmånen om man jämför med resten av inmarken. Det mindre gårdet har också en något rätvinkligare form och man kan alltså tänka sig att det mindre gårdet brukats på något annat sätt än det större. En möjlighet är att det mindre gårdet brukats under en senare period. (Hansson m fl. 2005:49-51).

Datering av röjningskol från åkerterrasserna har gjorts och i tre av fyra terrasser fann man kol. De åldrar som kom fram varierade från 100 e Kr. till 1200 e Kr. vilket pekar på att det förekommit röjningsbränder under lång tid. Det kan vara en indikation på att det varit röjningsbränder för att få öppna ytor till bete för boskapen. Det är en teori Mats Mogren diskuterar när han daterar Ängesjö i Hälsingland (Mogren 1996). Något annat mönster om intensiteten över tid eller framväxten av den röjda åkerytan, kan man inte utläsa. De dateringar som gjorts av humusen i åkerterrasserna ger bilden att två av åkrarna gödslades och besåddes runt 1100 e Kr. och den tredje något senare, 1350 e Kr. (Hansson m fl. 2005:49-51).

Utmarksnäringar

Som den osteologiska rapporten visar har hushållet på Eisåsen sysslat med jakt, men tecknen pekar mot att det inte var en alltför stor del av hushållets ekonomi som bestod av jaktvilt. Älgen är det djur man främst jagat för att få mat (fig. 4). Älg, liksom andra större djur, har man jagat genom jaktgropar. Dessa gropar grävdes och sköttes tillsammans av flera byalag. (Ekman 1983:44f). I Jämtland finns ett hundratal C14-daterade fångstgropar. Utifrån dateringar av dessa kan man se att älgjakten var stor kring 900- och 1000-talet e Kr. Därefter blev det en nedgång fram till 1400-talet då man åter hade en uppåtgående period för älgjakt. (Hansson m fl. 2005:92f). För Eisåsens del bör detta visa på att älgjakten inte varit speciellt framgångsrik eller prioriterad och det kan sättas i samband med övergivandet som skedde i en tid då jaktekonomi började bli viktig för hushållen. Den är ändå inte obefintlig och hushållet på Eisåsen kan ha samarbetat med gården Högsved och kanske gårdarna i Brynje eller Bingsta.

Det övriga jaktviltet, ekorre, hare och bäver (fig. 4), bör till stor del ha jagats för pälsen. Bäver ger dock mycket kött och anses välsmakande och det finns även uppgifter om att man ätit ekorkött, harens kött bör däremot inte ha varit något som värderades högt av bönderna. Bäver är ett djur som varit mycket värdefullt och till och med stått i högre värde än en björn. Dock var det inte skinnet som var det värdefullaste utan bävergällen som utsöndras av gällkörtlarna vid fortplantningsorganen och analöppningen. Bävergällen torkades och användes både som medicin och den hade även en mångsidig användning i bondepraktikan. (Ekman 1983:156f, 164, 220f).

Den osteologiska analysen visar att det skett en stor fiskeverksamhet från gården (fig. 5). Det är många olika arter som fiskats. Tecken finns som tyder på att fiskbenen konserverats på något sätt då de var mycket välbevarade och inte eroderats på ytan. Kanske lade man in fisken i

en mycket salt vassla så att fisken kunde bevaras i mer än ett år (Ekman 1983:463). Genom Hälsingelagen kan man få en bild av de norrländska näringarna och där beskrivs fisket som en verksamhet med fasta redskap och en tillhörande social organisation kring detta (Lagerstedt 2004:29). Jag ser ingen anledning till att detta inte skulle gälla även Jämtland. Främst är det ett sjöfiske från Storsjön som det handlat om för Eisåsens fall. Och tillsammans med indikationerna att man lagt in fisk visar detta på att fisket bör ha haft mycket stor betydelse för människorna på Eisåsen.

Järnproduktion är en annan utmarksnäring som varit viktig i medeltidens Jämtland. I Bergs socken finns ca 10% av Jämtlands järnframställningsplatser och det är 29 skogsbundna platser och en strandbunden plats (Magnusson 1986:56). Dessa bör dock ses som endast en del av dem som egentligen finns därute då det är svårt att upptäcka dessa platser. Liksom älgjakten fick järnproduktionen en stark uppgång vid 1400-talet. I området kring Eisåsen har man inte hittat några järnframställningsplatser och det i likhet med ödesbölet Högsved i närheten men till skillnad mot gårdar i området som inte ödelades (Hansson m fl. 2005:160). Eftersom det var en tid då järnproduktion var en viktig del av ekonomin ger det en anledning till varför Eisåsen övergavs; gården blev inte en del av den nya ekonomin.

Bilden av Eisåsen

Eisåsen var en medeltida gård som byggdes i ett område i Jämtland där det funnits en kontinuitet av mänsklig bebyggelse sedan långt innan järnåldern. Det är alltså inte på något sätt ny och orörd mark man bosätter sig på. Tidigast 1250 byggs gården Eisåsen vid Storsjön, kanske av en son som inte får plats på sin släktgård. Innevånarna på gården lägger ner en kalvkäke som husbyggnadsoffer men denna gång hjälpte det inte människorna, endast 200 år eller ungefär 8 generationer fick man bo på gården.

Under tiden gården var bebodd fanns den i en kontext tillsammans med två byar; Skanderåsen och Bingsta, och andra gårdar (fig. 2). Även om dessa byar och gårdar inte låg alltför långt borta var ändå Eisåsen en ensamliggande gård som inte låg i någon by utan hade ett visst avstånd till närmaste granne. Man bör ha haft regelbunden kontakt med de närmsta gårdarna då det handlar om jaktgropar och fiskeredskap. Hushållet var antagligen inte helt självständigt då det handlar om utmarksnäringar.

Ser man till gårdens näringar har man haft kornodling, boskapsskötsel och sysslat med jakt och fiske. Vid jämförelse med andra gårdar i området är åkerarealen varken anmärkningsvärt stor eller liten, utan det bör ha varit ett ganska normalstort åkerbruk om man ska använda den termen. Tamboskapen bestod av nöt, får/get och svin. Hästkosömmen som hittats visar att man även hållit sig med häst på gården trots att det inte visar sig i det osteologiska materialet. Det är ganska naturligt då det ansågs okristligt att äta höstkött under medeltiden och eftersom hästarna inte behandlats som mat har dess rester hamnat någon annanstans. (Lagerstedt 2004:13). Djuren som slaktades tycks i allmänhet varit relativt unga vilket tyder på att det är köttet som varit det primära och att biprodukter som mjölk och smör inte varit lika viktiga. En annan tolkning som kan göras i samband med detta är att förutsättningarna att ta hand om och livnära djuren under vintern varit olika och att man utifrån dessa varit tvungen att slakta för att reglera djurbeståndet. Den viltjakt som bedrevs var inte lika viktig för den vardagliga kosten, en uppskattning är att 10% av köttet man åt var från vilt. De djur man jagade var främst älg, men också hare, bäver, ekorre och fågel som tjäder, hönsfågel, and och gås. På gårdarna Svedäng och Lövåskyrkan i Jämtland har man däremot inte hittat några ben från älg trots att väldigt många skriftliga källor omtalar älgjakt. Det skulle kunna ses som en indikation om social status, kanske var det så att bara de förmögna hushållen som hade råd att hålla sig med fångstgropsystem sysslade med älgjakt (Lagerstedt 2004:30). Fisket bör ha varit viktigt, det var många olika arter som fiskades: abborre, karpfisk, gädda, mört, gös, sikfisk och laxfisk. Antagligen fiskade man i stora mängder och med fasta redskap.

Under en tidigare period finns arkeologiska fynd som tyder på att det fanns en samhällselit i Jämtland under 900- till 1100-talet. Senare när skrifthistoriska dokument finns att tillgå, under 1200-talet och framåt, är det svårt att hitta en motsvarande samhällsgrupp (Hansson m fl. 2005:155). Det finns endast en känd frälssläkt i Jämtland, Skånkeätten från 1400-talet. Däremot finns flera brev från 1300-talet i vilka det berättas om lokala kungsmän med en central roll i det offentliga livet. Det finns åsikter att det kan ha funnits någon form av stormannaskikt som skaffat sin ekonomiska makt genom handel och inte genom jordägande. Bönderna i Jämtland har under medeltiden betalat skatt till stadsmakten och tionde till kyrkan av sin produktion. Jämtland har av Steinar Imsen beskrivits som ”skattland med provinssjälvsstyre under den norska kronan.” (Lagerstedt 2004:24, 26). Hushållet på Eisåsen har alltså behövt producera ett överskott för att både livnära sig själva och även kunna ge ifrån sig en del till kronan. Antagligen sysslade man

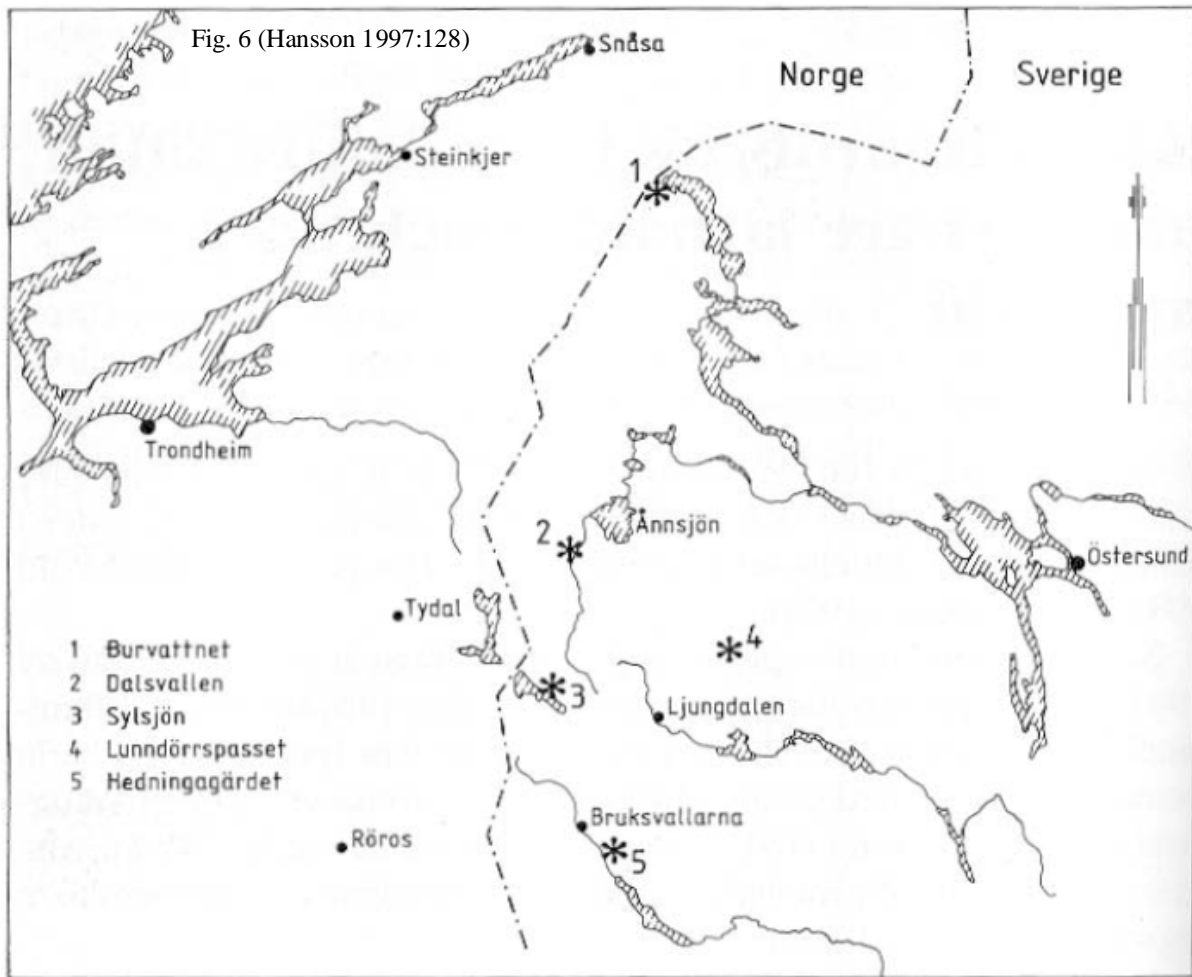
även med hantverk och sålde vidare skinn och annat till handelsmän som tog varorna ut i Europa. Tillsammans med älgjakten ger handeln med bl a. skinn en vink om att det kan ha varit ett mer eller mindre välbärgat hushåll som uppehållit sig på Eisåsen.

Så i början av 1400-talet övergavs gården i en tid med ekonomisk omvälvning och pestepidemier. Kanske var det en liten brand i huset som fick dess innevånare att slutligen ta steget att flytta, kanske till bättre åkrar, kanske till nya näringar inom jämförbar framställning, kanske tog pesten hela familjen. Vad hände då med Eisåsen och gården som blev kvar? Det skriftliga materialet berättar att gården 1510 hade övertagits av en gård i Bingsta och det var tre brukare som betalade skatt för den. Antagligen användes marken nu för slätter eller bete. Något att fundera över är om Eisåsen blev en fåbodvall senare, det finns inga direkta bevis eller indikationer för det men det ligger nära i tanken då användningen av fåbodvallar varit mycket utbredd i detta område.

HEDNINGSGÄRDET

Kontexten kring gården

Gården ligger i västra Härjedalen (bilaga 1) i Ljusnans dalgång. I området kring övre Ljusnandalen finns fornlämningar från stenålder och framåt representerade. (Hansson ”in print”). I området finns fyra undersökta gravplatser vid Burvattnet, Dalsvallen, Sylsjön och Lunndörrespasset (fig. 6). Deras höjdnivåer ligger mellan 650-850 m ö h och det är vikingatida brandgravar från tiden kring 800-1050 e Kr. Tolkningen är att det rör sig om jägare, man kan dra slutsatsen från både miljön och fyndsammansättningen då de gravlagda fått med sig bl a. kniv, eldstål och pilspetsar. (Hansson 1997:127-129). Det finns även fångstgropssystem i övre Ljusnandalen (fig. 6), ett stort system som spärrar hela dalgången vid Ramundberget och ett mindre system mellan Anåfjället och Hedningsgården. Det är ingen av groparna som är daterade. Norr och nordöst om området finns kolmilor registrerade. (Hansson ”in print”).

Det finns några platser som kan vara eller är samtida med Hedningsgården, t ex. Hedingsbacken och Hedingsvallen. Dessa platser är inte undersökta men förekomsten av kulturlager och skärvtensrösen visar att de varit bosättningar ungefär samtidigt med Hedningsgården. Överhushammaren är en tredje plats där man daterat upplöjt kulturlager till 800-1400 e Kr. Det finns också en boplats och ett gravfält som tolkats som samisk, Vivallen (framsida), som ligger ungefär 7 km väster om Hedningsgården. Vivallen är daterad till 1000-1200 e Kr. utifrån föremålen i gravarna. Jag har i denna uppsats inte möjlighet att föra någon givande etnicitetsdiskussion utan nöjer mig med att konstatera att det i området funnits två olika etniska grupper. Det har pågått och pågår en intensiv och intressant diskussion om eventuell tidig samisk närvaro i Härjedalen och etnicitetsbegreppets betydelse för arkeologiska tolkningar, t ex. Zachrisson 1997. (Hansson "in print").

På själva området Hedningsgården finns flera synliga husgrunder. Sex stycken är rester efter 1900-talshus och ett sjunde är eventuellt rester av en timmerkoja som fanns omkring år 1900. Den åttonde grunden är den arkeologiskt undersökta som jag tar upp i uppsatsen och den beskrivs som relativt oskadad och "ålderdomlig". Längst i nordöst, på det högsta läget i området, finns grunden efter det som benämns som Ljusnedals kyrka och pilgrimsstuga. Genom kyrkan går en stig som benämns som Pilgrimsleden. (Bilaga 1) (Hansson "in print").

Hedningsgården nämns första gången i skriftliga källor 1682, i "Rannsakningar efter antikviteter". Där står det bl a. om "Lussnedal" som ligger ½ mil från "funesdals bye" och att det där finns spår efter en kyrkogårdsmur. Denna mur nämns också skriftligt 1777 tillsammans med en beskrivning att det förekommer bevis av forntida åker och boplatser vid ett ställe som benämns som "Hedningswallarne". Ättehögar där "Hedningar" sägs begravt sina döda nämns också och det konstateras att orten blivit bebodd före digerdöden. (Hansson "in print").

Artefakter och husgrund

Huset var ca. 6 X 4 m invändigt men inga säkra syllstenar finns utan husets begränsning är bestämt utifrån golvlagret och en ytterst svag vall. Huset bör ha haft ett nedsänkt jordgolv. Ett utrasat spisröse hittades vid det nordöstra hörnet. I husets sydvästra gavel upptäcktes rester av delvis förkolnat trä och det tolkas som att tak och väggar brunnit. Ett gråaktigt, torrt lager av sotblandad jord som var det översta skulle också tyda på det då det lagret kan vara aska som legat kvar i det nedsänkta golvet.

De dominerande artefaktfynden som hittats inne i och utanför huset är hästkosöm, de flesta av dem använda. Fördelningen av fynd var likvärdigt inne i huset jämfört med sökschakten utanför. Platsen för dörren bör ha varit vid den sydvästra gaveln, alltså på den motsatta gaveln mot spisen, där man funnit två gångjärn, en hasp och en gångjärnstapp. Vid samma plats där man funnit gångjärnsdelarna hittade man även huvudet på en smideshammare och bränd lera och fyra små bitar smidesslagg. Mängden slagg är dock så liten att det inte är troligt att det rör sig om en smedja. Övriga fynd som gjorts i anslutning till huset är två brynen, en eggdel till en kniv, ett möjligt hyvelstål och tre flintavslag som troligen är från eldslagningsflinta. Utanför huset hittade man två krävstenar som låg ytligt till och inne i huset påträffades en tredje i det nedersta lagret.

I skärvstenshög II (bilaga 1) gjordes 74 fynd av hästkosömmar varav ett fåtal var oanvända. Övriga fynd är små flintavslag; även här troligen från eldslagningsflintor, en liten bit av en grön glaspärkla, smidesslagg, en bit av ett keramikkrärl och en ströning: ett litet, tunt, pressbleck av brons som syddes fast på kläder och bälten. Fynden var alla spridda över hela schaktet på olika djup så de bör ha slängts under en längre tid. Från skärvstenshög II har man tagit ett C14-prov från nedre delen av högen i mitten och det gav dateringen 1000-1250 e Kr. I skärvstenshög III (bilaga 1) fann man ett enda fynd, en dubbelkam i horn. Kammen är rätt välbevarad och passar in på en kamtyp som dateras till 1225-1600 e Kr. Även här gjordes en C14-datering. Det är tagit från en benbit som låg längre ner i högen i förhållande till kammen. Det provet gav dateringen 1020-1210 e Kr.

Det har gjorts fyra C14-dateringar för att ta reda på husets användningsperiod, två av dem är tagna från nedre delen av golvnivån och två av dem är från den övre delen. Alla fyra dateringarna hamnar inom intervallet 1200-1400 e Kr. (Hansson "in print").

Osteologiskt material

Hela följande kapitel refererar till den osteologiska analysen av ben- och hornmaterialet från Hedninggården (Eriksson 1995). Totalt hittade man 2486 ben- och hornfragment vid utgrävningen av Hedninggården och den sammanlagda vikten är 4082 g. Av dessa har man kunnat artbestämma 243 fragment vilket motsvarar 9,7% av det totala antalet; tittar man på vikten är siffran 59,6%. Ungefär hälften av fragmenten är brända, dessa är väldigt små till storleken. Mycket av det icke brända materialet är vittrat och därmed har många detaljer försvunnit så det är bara en liten del som kan sägas vara välbevarat.

Eriksson har delat upp materialet i två grupper, en från skärvstenshöj II och den medeltida husgrunden och en från skärvstenshöj III. Anledningen till detta är att husgrunden och skärvstenshöj II enligt Eriksson ”med all sannolikhet hör ihop i tid och rum”. Skärvstenshöj III ligger inte i direkt anknytning till de båda andra platserna och är även daterat till något yngre.

Fig. 7 Däggdjur (Eriksson 1995)

	Huslämning + skärvstenshöj 2		Skärvstenshöj 3	
	Antal fragment	Procent	Antal fragment	Procent
Älg	8	5%	3	6%
Ren	69	46%	16	30%
Ren / Kronhjort	43	29%	7	13%
Rådjur			2	4%
Björn	1	1%	1	2%
Nöt	12	8%	11	20%
Får / get	6	4%	10	19%
Hund	2	1%		
Får / get / rådjur	8	5%	4	7%
Summa	149	100%	54	100%

Eriksson har gjort en egen grupp för ren / kronhjort (fig. 7) där han tar upp fragment där det inte gått att bestämma vilken av arterna det rör sig om. Bl a. är de väldigt lika i storleken och i detta fall som rör Hedningsgärdet går inte heller att dra några slutsatser utifrån biotoperna då båda arterna av Eriksson bedöms finnas i området. I och med att en

intressant fråga ligger i andelen vilt och tamdjur är detta ändå en viktig kategori. Likadant är tanken med gruppen får / get (fig 7).

I skärvstenshöj II och husgrunden fanns fågelben. Endast ett har artbestämts till en tjäder, i övrigt har Eriksson endast konstaterat att det rör sig om rörben från fågel då benen varit väldigt små och fragmenterade. Där fann man också fyra käkar av fisk från gädda och öring. Det är svårt att bestämma någon underart till öringen men i och med platsens placering ser Cardell, som gjort fiskanalysen, som troligt att det är insjööring eller bäcköring. I skärvstenshöj III fann man också två fragment av horn, de har inte kunnat artbestämmas men det rör sig om älg, ren eller kronhjort. Det finns spår av bearbetning på dem och det rör sig troligen om resterna efter råämnen för redskapstillverkning.

Erikssons rapport visar att skärvstenshöj II och husgrunden har en klar övervikt för ren och annat jaktbart vilt. En mindre del kommer från tamboskap som nötkreatur och får/get. Eriksson är dock tveksam till hur väl det speglar verklighetens kosthållning men man kan ändå säga att ren utgjorde en väsentlig del av den. Något som inte går att utesluta är att det istället kan handla om tamren som de boende har haft och skött. När det gäller ben från fisk och fågel har de benen en sämre bevaringsgrad och det är därför troligt att de utgjorde en större del av kosten än detta

material visar. Skillnaden mot skärvstenshög III är tydlig då det där är mycket större andel tamboskap och andelen ren i det materialet är mindre. Det är en indikation på att ekonomins inriktning blivit annorlunda och mer inriktad på tamboskap istället för vilt. Materialet har dock en kvantitativ begränsning som man inte bör glömma bort när man drar en sådan slutsats.

Märken på benen visar spår efter olika mänskliga aktiviteter, men även gnagmärken efter rovdjur och gnagare finns. Det är skärmärken, huggmärken, flåmärken och spår efter märgspaltning som identifierats och som tillsammans med den anatomiska fördelningen visar att man tagit med hela djuret till bosättningen och tagit hand om det där. Hornmaterialet visar på att man tagit tillvara även det till redskapstillverkning.

Jordbruk

Det är svårt att bestämma hur mycket åker som funnits ursprungligen, en osäker gissning är minst en och en halv hektar. Ungefär 300 meter odlingsterrasser karterades men det är svårt att avgränsa några odlingsytor då flera av terrasserna har väldigt diffusa spår då de överlappas av sentida åker och hagmark. En terrass i norra delen av hagmarken gick att utskilja tydlig. De som gick att lokalisera utifrån karteringen var dock inte mer än en halv hektar fossil åker. I och med den arkeologiska undersökningen valde man ut två terrasser för att datera den äldsta odlingsfasen. Det var två välbevarade terrasser som låg långt ifrån varandra. I den övre terrassen, område A (bilaga 1), fann man sot och kol i blekjordslagret och tolkningen gjordes att det kom från avbränning av marken innan den första plöjningen. En C14-datering gjordes vilket daterades till 390-110 f Kr. I rapporten nämns det dock som osannolikt att det skulle vara tiden för uppodlandet och det ses istället som troligt att det kommit med kol från en äldre skogsbrand eller en bit av mycket gammal tjärved. Den andra terrassen, område B (bilaga 1), grävdes och C14-daterades på samma sätt. Dateringen här blev 770-1020 e Kr. (Hansson ”in print”). Dessa dateringar kan visa på betesbränning. Mats Mogren skriver om en sådan tolkning av C14-dateringar i en artikel som behandlar Ängersjö (framsida). (Mogren 1996). Då skulle den tidiga dateringen kunna vara relevant och visa på att man haft boskapsskötsel i området några århundraden före Kr. Ett område där boskap betat blir ett naturligt gödslat och öppet område vilket skulle lämpa sig perfekt för att börja odla senare.

De makrofossilanalyser som gjorts visar på odling av korn. Proverna kommer ifrån skärvstenshög II och III och en del av golvytan. Man fann också åkerogräs som våtarv, svinmålla,

åkersprägel, trampört och smörblomma. Sammanfattningsvis har med stor sannolikhet odling skett på Hedningsgården och Oscarsson ser det som troligt att odlingen kom igång när man bosatte sig på gården. Svinmållan är en gödselkrävande växt och man kan också säga att åkrar som odlades förhållandevis konstant behövde mer gödsel än de som lades i träda. Det är också vanligast under tidig medeltid med ensäde i områden där man hade boskapsskötsel. (Oscarsson 1994).

Utmarksnäringar

I området kring Hedningsgården har man funnit system av fångstgropar. Det ger en bild som passar ihop med den osteologiska rapporten som visar att man hanterat mycket stort vilt som älg och kanske vildren. Det finns inga uppgifter om vilka djur fångstgroparna använts för. Dock har rengropar främst hittats i Norge (muntlig uppgift; Elisabeth Iregren). Möjligheten att det varit tamren man slaktat och hanterat på Hedningsgården gör att det inte är helt självklart att man jagat ren, kanske var hushållet på Hedningsgården renskötare med tama renar och då sysslade man antagligen inte med viltrens jakt. Hornfynden visar att man även tog tillvara dessa delar och använde för hantverk. Skinnet bör också ha varit en viktig råvara från renen. Rådjurens fragmentet (fig. 7) som hittats är också mycket intressant då det är det enda fragmentet av rådjur som funnits på norrländska boplatser. (Eriksson 1995). Björn har också hanterats på Hedningsgården (fig. 7), i vilken omfattning är dock omöjligt att svara på. Björn har jagats både för köttet och för pälsen men också då de varit skadliga för tamboskapen. Både köttet och skinnet var mycket värdefullt. (Ekman 1983:84f). Tolkningen att skärvstenshögen III är yngre än skärvstenshögen II och huset skulle kunna peka mot att hushållet från början haft en ekonomi som varit baserat på viltjakt men sedan gått över till tamboskap.

En annan viktig näring i utmarkerna är järnframställning. Kring Hedningsgården och i Tännäs socken finns minst tre stycken skogsbundna järnframställningsplatser (Magnusson 1986:56). Norr och nordöst om gården finns även kolmilor registrerade. Och i skogsmarken mellan skärvstenshögen har man dessutom funnit rikligt med kol i marken vilket man inte kan utesluta skulle komma från kolning. (Hansson 1992). Jag ser det därför som en rimlig teori att hushållet på Hedningsgården inte bara sysslade med jakt utan även varit ekonomiskt beroende av kolning och även själva järnframställningen.

Bilden av Hedningsgärdet

I detta fjällområde har man funnit gravar, fångstgropar och bosättningar från järnålder och vikingatid. Även om tiden för anläggandet av gården är osäker kan man ändå dra slutsatsen att det antagligen inte var några nybyggare som odlade upp marken och byggde huset. Det är svårt att få någon uppfattning om när människor blev bofasta på Hedningsgärdet. Går man efter dateringarna från husgrunden ser det ut som att huset blev byggt och bebott på 1200-talet. Det är dock svårt att säga hur dateringarna från de båda skärvstenshögar ska tolkas. Artefakterna man funnit i dem, speciellt från hög II, har jag svårt att förklara på annat sätt än att de kommer från en gård med bofast hushåll. Så det kan tyda på att människor gjorde sig bofasta vid Hedningsgärdet redan på 1000- eller 1100-talet.

De människor som bodde på Hedningsgärdet var inte isolerade från grannar men var en ensamgård. En av ”granngårdarna”, Vivallen, bör ha varit en samisk bosättning vilket alltså skulle betyda att hushållet på Hedningsgärdet haft samisk befolkning i närheten. Hur såg den kontakten ut, om man också tänker på att Hedningsgärdet låg nära en kyrka och en sträckning av pilgrimsleden? Att en pilgrimsled gick igen området ger en föreställning att gården ibland haft besök av vandrare.

När det gäller näringar är det en blandning mellan, jakt, fiske, odling, boskap och kolning. Det är svårt att bestämma hur stor åkerarealen var och därför svårt att säga något om hur viktig kornodlingen varit. Den osteologiska analysen visar på en stor övervikt för jakt under det tidiga skedet för att sedan övergå till en kost som var mer beroende av tamboskap. Eftersom dateringen av skärvstenshögar är osäkra skulle jag även kunna tänka mig en annan tolkning då de olika högar varit samtida men på något sätt haft olika funktioner. En spekulation är att det kunde ha varit två olika slaktplatser för tamboskap och vilt? Det skulle i så fall vara en sed som kopplas ihop med samisk kultur snarare än med nordiska nybyggare (muntlig uppgift; Elisabeth Iregren).

Eftersom den osteologiska analysen inte kan visa om det är tamren eller vildren finns möjligheten att Hedningsgärdet varit en renskötande gård. Hur stor den hjorden i så fall skulle ha varit är svårt att spekulera i så jag nöjer mig med att konstatera att möjligheten finns att hushållet varit renskötare. Antagligen var det i vilket fall en mycket tids- och kraftkrävande sysselsättning som kan förklara den lilla stammen bland övriga tamboskap.

Det är en självhushållande gård som målas upp som alltid har haft en blandad ekonomi. Kanske blev det under 1300-talet allt svårare att vara beroende av jaktvilt så hushållet började

istället låta tamboskapen bli viktigare. Utifrån tolkningen att det handlar om tamren var det istället en omfördelning från den antagligen mer krävande renskötseln till andra tamdjur som skedde. De boskap man haft är nöt, får och/eller get. Hushållet har även haft en hund. Fynden av hästkosöm visar att man hållit sig med häst på gården. Det är ganska naturligt då det ansågs som okristligt att äta höstkött under medeltiden och eftersom hästarna inte behandlats som mat har dess rester hamnat någon annanstans. (Lagerstedt 2004:143).

Oavsett om det skedde en drastisk förändring i kosten eller inte är vildrensstammens minskning intressant. Om hushållet ändrade sin ekonomi måste det finnas en anledning att minska jakten, kanske höll man mer eller mindre på att jaga slut på vildrenen så det blev lönsammare att ägna mer tid åt boskapsskötsel. En annan teori, som inte behöver utesluta den om minskning av jaktvilt, är att efterfrågan på skinn och kött kan ha minskat (Hansson 1997:131). Om det inte skedde någon sådan märkbar förändring i ekonomin kan dessa tolkningar ändå vara relevanta i sammanhanget kring varför man övergav gården. Allt tyder på att renen blev mer och mer sällsynt. Vildrensstammarna tycks kunna pendla fort från massor av djur till att mer eller mindre vara utrotad. Den omfattande massfångsten av ren från 900-talet och framåt skulle kunna lett till ”rentomma fjäll” i slutet av 1200- och under 1300-talet. (Mikkelsen 1994:167-170).

Gården tycks bli övergiven kring sekelskiftet 1300– 1400-tal. Undersökningarna av husgrunden visar på en brand, kanske till följd av en olycka som ledde till att familjen gav upp ett redan ekonomiskt hårt liv och flyttade till andra trakter. Den dåliga tillgången på vildren att jaga gjorde det antagligen svårt att klara sig då man plötsligt mer eller mindre blev av med sin viktigaste utkomst. Det finns ingenting som tyder på någon fortsatt aktivitet på gården utan gårdens korta historia slutar där med branden.

SLUTDISKUSSION

För att knyta ihop säcken ska jag nu sätta de båda gårdarna i relation med varandra och diskutera mitt syfte och mina frågeställningar kring *skillnader och likheter kring ekonomi på de två ödesbölena Eisåsen och Hedningsgårde*, om de producerade något överskott och hur övergivningsfasen såg ut.

De både gårdarna har varit bebodda under en relativt kort period, några hundra år vardera. Dock är dateringen för Hedningsgårdet osäker. Ingen av gårdarna ligger i en by utan de är självständiga gårdar. Tittar man på vad hushållen har livnärt sig på ser man att det varit någon form av blandekonomi på båda gårdarna, alltså en ekonomi som baseras på flera olika verksamheter som varit relativt likvärdiga. De ekonomier som man säkert kan säga funnits på båda gårdarna är jordbruk, boskapsskötsel, jakt och fiske.

När det gäller odlingen har båda gårdarna odlat korn, vilket är känt att man odlade i området under medeltiden. Tecken tyder på att båda gårdarna gödslat sina åkrar och det i sin tur visar antagligen på att man inte bedrivit odling där åkrarna legat i träda utan man kan säga att det varit intensivt. Eisåsen har haft mycket större åkerareal än vad Hedningsgårdet tycks ha haft. Hushållet på Eisåsen odlade ungefär 4,5 ha åker medan det kring Hedningsgårdet endast går att urskilja en halv ha fossil åker. Det kan ha varit mer under tiden gården var i bruk då det idag är svårt att urskilja åkermarken då den överlappas av nyare odling och hagmark, hur mycket mer är dock svårt att säga. Storsjöbygden har mycket goda jordar som bör lämpa sig för jordbruk vilket gör det naturligt att en gård i det området satsar mer på jordbruk än en gård som ligger i en fjälldal som Hedningsgårdet.

Boskapen på gårdarna har bestått av nöt och får och/eller get, och även häst. På Eisåsen har man även haft svin. På Hedningsgårdet hade man inga svin och det osteologiska materialet tyder på att tamboskapen överhuvudtaget varit av mindre vikt om man jämför med Eisåsen. Sekundära produkter som ull och mjölk verkar inte varit alltför viktigt för hushållet på Eisåsen då slaktdjuren är relativt unga. Det kan också ha att göra med platsbrist för djuren under vintern. För Hedningsgårdet finns ungefär likvärdigt med unga och äldre djur i materialet så där är det svårt att dra någon generell slutsats och materialet är dessutom litet. Liksom för jordbruket ger storsjöbygden en fördel för boskapsskötsel då man där har goda förutsättningar för betesmarker där man t ex. kan bränna skogsmarker till goda betesmarker.

Hushållet på Hedningsgärdet har utformat en ekonomi där tamboskapen tycks ha haft en mindre betydelse, det kan man se både genom förhållandet till antalet vilt bland benfragmenten och avsaknaden av svin. Tillgången på större jaktvilt har varit god så hushållet har utvecklat en ekonomi där tamboskapen varit av mindre vikt utan istället har man först och främst jagat vildren och ev. kronhjort. Hushållet på Eisåsen har jagat i mindre utsträckning och dessutom av andra anledningar då allt tyder på att det var mycket smådjur som hare som jagades. Och från dessa djur är man inte främst intresserad av köttet utan istället av päls och bävergäll, alltså varor som har stort värde för handel. De har också jagat älg och det bör, liksom renen för människorna på Hedningsgärdet, haft störst betydelse som mat. Hedningsgärdet kan ha haft en senare period då man minskat omfattningen av jakten för att istället hålla sig med mer boskap. En tanke kring det är att jakten gick sämre och vildren blev mer sällsynt så man blev mer eller mindre tvingad att övergå till någon annan försörjning. En annan teori är att man disponerat över tamrenar och i så fall skulle det varit en viktig näring. I gårdens senare skede har man kanske övergett rennäringen till förmån för annan, förmodligen mer lättkött, boskap. Fjällmiljön lämpar sig mycket bra för rennäring, vare sig det handlar om vildrenar eller tamrenar.

För båda hushållen har fisket antagligen haft stor betydelse. Att göra någon uppskattning hur stor är inte realistiskt då det är så små ben och fjäll det är frågan om. Eisåsen har fiskat fler arter än Hedningsgärdet och det finns även tecken på att fisken blivit inlagd för att bli mer hållbar. Det kan vara en indikation att man utvecklat en omfattande fiskenäring. Kanske sålde man fisk, med tanke på den förmodade inläggningen, men man kan också ha velat spara fisken för eget förråd. Det är främst sjöfiske från Storsjön som varit aktuellt för Eisåsens hushåll medan det i området kring Hedningsgärdet finns bäckar och mindre insjöar som man fiskar ur.

En annan näring hushållet på Hedningsgärdet kan ha sysslat med är kolning. Det finns lämningar efter kolmilor i närheten och kol på själva gården tyder på det. Jämframställningsplatser finns kring båda gårdarna så det är mycket möjligt att det ingått i ekonomin. Dock är det svårt att säga då det inte verkar finnas några sådana platser i direkt närhet till gårdarna. Det går inte heller att säga något konkret kring det med hjälp av fynden på gårdarna. Jämframställning var en näring som blev viktig och fick sitt uppsving under 1400-talet då båda gårdarna antagligen redan blivit eller blir övergivna, det kan vara en indikation att de inte följde med i den nya ekonomin.

Lämningar från de båda hushållen ger en uppfattning om att de varit självförsörjande. Hedningsgården ligger dessutom avskilt till och var kanske mer eller mindre tvungen att klara sig själv, även om man naturligtvis inte ska bortse från den aktivitet som ändå funnits sen långt innan medeltid i området. När det gäller Eisåsen är min uppfattning att de även hade varor att handla med. Jag tänker då främst på skinn och möjligen fisk. Även eventuell järnproduktion kan ha gett varor till handel. Kanske var Eisåsen en jämförelsevis välbärgad gård som hade många kontakter och tjänade mycket på handel. Hypotesen om älgjakten, att de endast var de lite mer förmögna som hade delar i älggropar, kan även vara en indikation på det. Storleken på husen på gårdarna skiljer sig också åt, Hedningsgårdens grund är ungefär lika stor som ett utav rummen på Eisåsen.

Det går inte att säga vad som hände vid övergivandet av gårdarna men här tänker jag beskriva två möjliga scenarion kring vad som skulle kunna ha hänt. Kanske dukade de sista bofasta människorna på Eisåsen under i pesten. Man skulle också kunna tänka sig att en ny generation som skulle ha tagit över gården istället valde att flytta för att söka en bättre plats att leva på. Tecknen på att huset blivit städat tyder på att det varit en planerad och medveten handling att överge gården. Gården har sedan fått stå tom eftersom den inte varit attraktiv då den inte varit något centrum för järnframställning och kanske inte heller hade speciellt bra jaktmarker i närheten. Inga grannar i närheten hade någon vinst i att ta över den som fast bostad men däremot har den efter en period blivit en plats för boskapsvallning och eventuellt som fåbodvall senare. Hedningsgården ligger en aning avsides till så även om det naturligtvis är möjligt ser jag det inte som särskilt troligt att någon pestepidemi nått hushållet där. Så det tycks som att gårdens ekonomiska möjligheter försämrats plötsligt, kanske var det jakten som gick allt sämre och sämre. Och om övergången till mer eller andra tamboskap inte blev speciellt lyckad kanske man till slut bestämde sig för att söka bättre lycka någon annanstans. En brand i huset verkar ha varit det som slutgiltigt fått människorna att ge upp gården.

AVSLUTNING

Eisåsen och Hedningsgården är två ensamgårdar med blandekonomi. Boskap, jordbruk och fiske tycks ha varit huvudnäringarna för människorna på Eisåsen medan människorna på Hedningsgården haft sin huvudnäring från jakt av vildren eller möjligen från tamren. Övergivandet av gården på Eisåsen har skett någon gång under mitten av 1400-talet. Hedningsgården övergavs något tidigare, antagligen kring sekelskiftet 1300- och 1400-tal. I kontexten kring båda gårdarna finns järnframställningsplatser och frågan är om de varit del i en sådan ekonomi. Att gå vidare kring detta och ordentligt undersöka kopplingen mellan 1400-talets uppsving för järnproduktionen direkt till dessa gårdar skulle vara givande. För Eisåsen är det till viss del gjort då man konstaterat att det inte finns järnframställningsplatser i området kring gården. Varför en gård som tycks ha det gott ställt inte väljer att ingå i den nya och mer lönsamma ekonomin tål att fundera på. Hur människorna på Eisåsen bedrev handel är en annan fråga jag inte lyckas reda ut här, hur omfattande var handeln och vilka varor handlade man med är intressanta frågor.

Hedningsgårdens eventuella övergång från jakt till tamboskap är en annan fråga att fortsätta utreda. Kommer benkontexterna från olika perioder och vad har de två skärvtenshögarna för relation till huset? I och med detta skulle kanske också en bättre datering kunna göras. Går det att lösa frågan om tamren eller vildren vore det naturligtvis ett stort genombrott. De två rummens olika användningar på Eisåsen är en annan sak att gå vidare med, också var fähuset varit. På Kyrklägdan, som jag förut jämfört Eisåsens rumslösning med, fanns ett fähus som satt ihop med bostaden. Kan det ha varit så även på Eisåsen eller hittar man fähuset någon annanstans? Naturligtvis är även ett eventuellt fähus intressant för Hedningsgården.

Eisåsen och Hedningsgården är två olika men ändå lika gårdar. Försörjning och ekonomi har de löst på olika sätt utifrån det som upplevts varit bäst förutsättningar på varje plats men de är båda lämningar efter hushåll som valt att överge sina gårdar istället för att kunna eller vilja anpassa sig efter andra mer lönsamma ekonomier.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Rapporter

- Eriksson Mats 1995. Osteologisk analys av ben- och hornmaterialet från Hedningsgården, fornl nr 169, Ljusnedal 1:1, Tännäs sn, Härjedalens kn, Jämtlands län. Lund
- Hansson Anders 1992. Rapport över arkeologisk undersökning av Hedningsgården, nr 169, Ljusnedal 1:1, Tännäs sn, Härjedalens kn, Jämtlands län. Jämtlands läns museum
- Hansson Anders ”in print”. Arbetsmaterial : slutrapport kring Hedningsgården.
- Oscarsson Björn 1994. Makrofossilanalys av Hedningsgården, Raä 169, Ljusnedal 1:1, Tännäs sn, Härjedalen. Umeå universitet, miljöarkeologiska laboratoriet

Tryckta källor

- Antonsson Hans 2004. *Landskap och ödesbölen : Jämtland före, under och efter den medeltida agrarkrisen*. Meddelande / Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet, 129. Stockholm : Univ.
- Brink Stefan 1988. *Två stora farsoter i Hälsingland : medeltidens "digerdöd" och 1743 års "blodsot"*. Uppsala ; Ljusdal : Logica
- Ekman Sven 1983 (facs.-utg. Original utg. 1910). *Norrlands jakt och fiske*. Norrländska skrifter, 11. Umeå : Två förläggare
- Hansson Anders 1997. Jakt och jordbruk i Jämtlandsfjällen under yngre järnålder och tidig medeltid. I: Gullberg Kurt (red.) *Arkeologi i mittnorden*. Acta antiqua Ostrobotniensia. Vasa : Scriptum. 127-135
- Hansson Anders, Olson Carina, Storå Jan, Welinder Stig & Åsa Zetterström. 2005. *Agrarkris och ödegårdar i Jämtland*. Östersund : Jamtli
- Harrison Dick 2003. *Europa i världen : medeltiden*. Stockholm : Liber
- Lagerstedt Anna 2004. *Det norrländska rummet : vardagsliv och socialt samspel i medeltidens bondesamhälle*. Stockholm studies in archaeology, 30. Skrifter från forskningsprojektet Flexibilitet som tradition, Ängersjöprojektet, 10. Stockholm : Univ.
- Magnusson Gert 1986. *Lågteknisk järnframställning i Jämtlands län*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie, 22. Stockholm : Jernkontoret

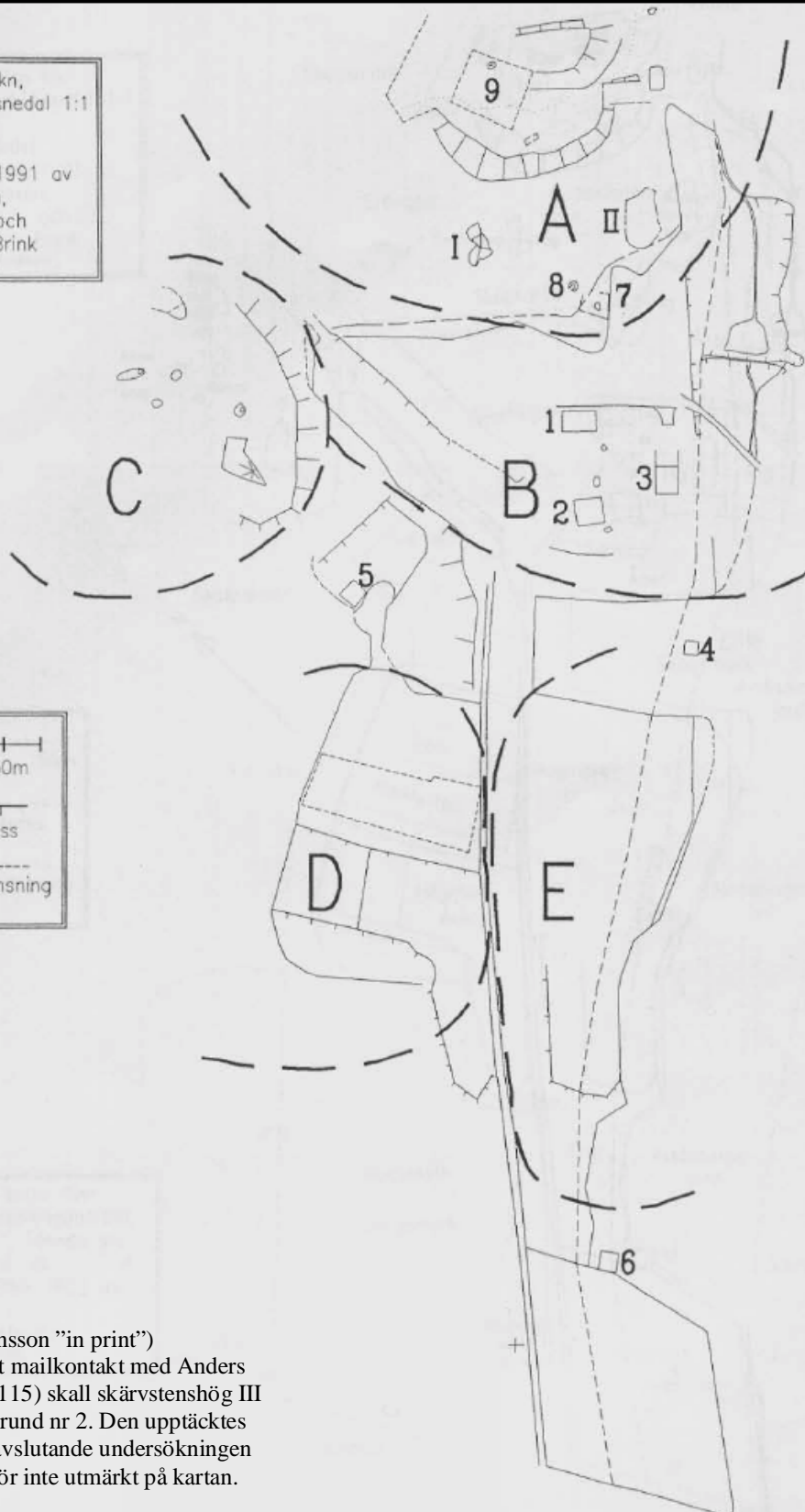
- Magnusson Gert 1989. Järnproduktion i äldre tid. I: Hemmendorff Ove (red.) *Arkeologi i fjäll, skog och bygd – 2, Järnålder – medeltid*. Fornvårdaren, 24. Östersund : Jämtlands läns museum. 7-20
- Mikklesen Egil 1994. *Fangstprodukter i vikingtidens og middelalderens økonomi : organiseringen av massefangst av villrein i Dovre*. Universitetets oldsaksamlings skrifter, N.R., 18. Oslo : Universitetets oldsaksamling
- Mogren Mats 1996. Dating Ängersjö : trenching lynchets in quest of the origin and development of a Boreal forest village. *Lund archaeological review*.87-108
- Myrdal Janken 2003. *Digerdöden, pestvågor och ödeläggelse : ett perspektiv på senmedeltidens Sverige*. Runica et mediævalia. 9. Stockholm : Sällsk. Runica et mediævalia.
- Olsen Bjørnar (översättning: Torhell Sven-Erik) 2003. *Från ting till text : teoretiska perspektiv i arkeologisk forskning*. Lund : Studentlitteratur
- Paulsson-Holmberg Tove 1997. *Iron age building offerings. A contribution to the analysis of a die-hard phenomenon in Swedish preindustrial agrarian society*. Fornvännen 92. 163-175
- Raihle Jan 1990. *Datering av profana timmerhus från medeltiden I Jämtland och Härjedalen*. Bebyggelsehistorisk tidskrift. Nr. 20. 27-38
- Salvesen Helge 1979. *Jord i Jemtland : bosetningshistoriske og økonomiske studier i grenseland ca 1200-1650*. Publikasjon / Det nordiske ødegårdsprosjekt, 5. Östersund : Wisénska bokh.
- Sundström Jan 1989. Med Vivalen som utgångspunkt – nya undersökningar. I: Hemmendorff Ove (red.) *Arkeologi i fjäll, skog och bygd – 2, Järnålder – medeltid*. Fornvårdaren, 24. Östersund : Jämtlands läns museum. 87-104

Muntliga källor

Iregren Elisabeth, mail 071218

Mogren Mats, handledarmöten nov. och dec. 2007.

Jä, Härjedalen kn,
Tännås sn, Ljusnedal 1:1
Fornl 169
Hedningagårdet
Upprättad okt 1991 av
Anders Hansson,
PG Bengtsson och
Paul van den Brink
PG Bengtsson nov 1991

Bilaga 1. (Hansson "in print")

Tillägg: Enligt mailkontakt med Anders Hansson (080115) skall skärvstenshög III ligga vid husgrund nr 2. Den upptäcktes först vid den avslutande undersökningen och finns därför inte utmärkt på kartan.